
Economische gevolgen **Coronacrisis voor de Regio 071**

Eerste inventarisatie van de mogelijke effecten op korte en lange termijn



BLAAUWBERG
strategieontwikkeling & kennistransfer

Voorwoord

Het is een oude zegswijze: “Een ziekte komt te paard en keert te voet”. Met de coronapandemie is dat zeker zo. De virusuitbraak heeft de wereld bij verrassing geraakt, maar zal geleidelijk verdwijnen. Er komt niet een moment dat zich leent voor de boodschap: “Nu is alles weer normaal”. Er gaan wel momenten komen met de boodschap dat de uitbraak voldoende onder controle is om geleidelijk weer economische activiteiten toe te staan die menselijke ontmoetingen veronderstellen. Eerst in kleine gezelschappen en over overzichtelijke afstanden.

Dat laatste aspect – het geleidelijk hervatten van het menselijk verkeer – maakt het zo moeilijk om de economische effecten van een pandemie in te schatten. Je bent er niet met het benoemen van een of twee kwartalen productieverlies. De geleidelijke heropening van het economisch leven is mede afhankelijk van het uitblijven van grote uitbraken en het beheersbaar zijn van kleine uitbraken. In die tijd gaat verkeer in handel en dienstverlening weer op gang komen, maar wel anders dan voorheen, misschien zelfs met andere verdienmodellen.

Economieo71 – het platform van ondernemersorganisaties, kennisinstellingen en gemeentebesturen van de gemeenten Katwijk, Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten en Zoeterwoude – heeft aan Blaauwberg gevraagd om de economische effecten van de coronacrisis in kaart te brengen. We hebben ervoor gekozen om dat te doen met een zekere gelaagdheid naar tijd, sector en structuur en niet alleen vanuit de productie-uitval aan de beginfase van de epidemie. Het is een verhaal in twee stappen. Voor u ligt de eerste analyse. Over enkele weken wordt die vervolgd met een eerste reflectie op de gevolgen voor het beleid: wat kunnen de partners in Economieo71 doen? Welke handelingsperspectieven zijn er in de verschillende fasen?

De voor u liggende analyse is methodisch vergelijkbaar met de analyse die Blaauwberg maakt op verzoek van de Economic Board Duin- en Bollenstreek. De samenhang tussen de rapporten over beide buurregio's verhoogt hun gebruikswaarde natuurlijk zeer. De intrinsieke waarde van economische uitspraken is immers maar beperkt. Met onderling vergelijken kom je verder.

We maken in dit rapport gebruik van sectoranalyses uit de (inter)nationale media, analyses van de sectororganisaties en analyses van de banken (Rabobank, ING). We koppelen deze inzichten aan regiocijfers. De cijfers over de regionale omvang van sectoren zijn afkomstig uit het Bedrijvenregister Zuid-Holland. Wij danken het bureau Onderzoek & Statistiek van de Gemeente Leiden voor het beschikbaar stellen van dit materiaal.

Gelijktijdig met Economieo71 heeft de Economic Board Duin- en Bollenstreek een eigen effectenanalyse laten opstellen. Beide analyses zijn uitgevoerd door bureau Blaauwberg. En hoewel beide rapporten een specifiek regionale invulling kennen zijn zij in samenhang met elkaar geschreven. De gehanteerde cijfers en sectorindelingen corresponderen met elkaar. Met de kanttekening dat Katwijk in beide regio's actief is en in beide documenten een plek heeft. In deze studie treft u vergelijkingen aan met de Bollenstreek en de omgeving Alphen a/d Rijn. Om dubbeltellingen te voorkomen delen we Katwijk in deze rapportage in bij de o71 regio. In de EBDB rapportage behoort Katwijk tot de 'Duin- en Bollenstreek'. Het betekent dat de vergelijkende sectorcijfers tussen beide gebieden in dit rapport iets kunnen afwijken van die in het EBDB-rapport. Maar de hoofdlijn klopt.

Het rapport is opgesteld door Rob Manders, Aart van Bochove en Jeroen Bos.

Leiden, 6 april 2020

Inhoud

1. Economische gevolgen van de coronacrisis: het algemene beeld

1.1 Tijdsverloop

1.2 Sectorale kwetsbaarheid

1.3 Regio

1.4 De arbeidsmarkt

1.5 Structuurverandering

1.6 Koopkracht

2. Sectoranalyse

2.1 Sectoren direct geraakt door de hamer

2.2 Sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'

2.3 Crisisbestendige sectoren

2.4 Opmerking over verdienvermogen en toegevoegde waarde

3. Arbeidsmarkt

3.1 Tijdsverloop

3.2 Sectorale kwetsbaarheid in de regio

3.3 Structuurverandering

1. Economische gevolgen van de coronacrisis: het algemene beeld

Over de economische effecten van de coronacrisis kan alleen maar gerapporteerd worden onder bepaalde aannames. Een objectieve modelmatige voorspelling is onmogelijk.

Ook dat – de onmogelijkheid van een objectieve modelmatige voorspelling – is een aanname. Heleen Mees citeert in de Volkskrant van 25 maart zo'n voorspelling, van de zakenbank Goldman Sachs: die verwacht dat de Amerikaanse economie in het eerste kwartaal van 2020 met 6% krimpt en in het tweede kwartaal met 24%. Vervolgens groeit de economie in het derde kwartaal weer met 12% en in het vierde met 10%.

Tegenover deze 'zekerheid' of schijnzekerheid stellen we een belangrijke aanname, namelijk dat de virologie en de epidemiologie het herstel van de economie bepalen. Er is, na aanvankelijke aarzeling, geen regering meer op de wereld die vindt dat de samenleving onbeschermd moet blijven. Het virus moet, met andere woorden, eerst beheersbaar en vervolgens gestopt zijn voordat sprake is van volledige hervatting van het economisch leven. Omineus voor Goldman Sachs: er zijn geen virologen of epidemiologen die voorspellen dat de wereld in het derde kwartaal van corona verlost zal zijn.

Historisch gezien hebben de epidemiologen daar ook geen aanleiding toe. De voorlaatste pandemie – de Spaanse griep – verliep in golven. En muteerde bovendien. Een eerste, 'milde' golf vanaf maart 1918, een zeer virulente golf in het najaar van 1918 en weer mildere golven tot aan de voorzomer van 1920. Het virus kon verscheidene keren terugkomen in een gebied, al dan niet in een andere variant. Het verloop van de epidemie bleek een ingewikkelde interactie tussen isolatie, mobiliteit en timing. De pandemie maakte z'n laatste slachtoffers in de zomer van 1920.

Nu hebben we een eeuw later meer kennis, veel betere gezondheidsdiensten, veel meer voedselzekerheid en veel sterkere instituties om beleid en coördinatie af te dwingen. Dat zou de uitbraak kunnen bekorten. Anderzijds is de bevolkingsdichtheid veel groter en zijn al die mensen veel meer onderling verbonden. Er is een theorie dat een willekeurig individu maar vier handdrukken verwijderd is van de president van de Verenigde Staten en maar zeven handdrukken van welke planeetbewoner ook maar. Per saldo is het plausibel om uit te gaan van twee jaar voordat de pandemie ons verlaten heeft.

Er zijn ten minste vijf parameters waarlangs we de economische effecten van de coronacrisis kunnen onderzoeken:

- *De factor tijd.* Wat gebeurt er in die om en nabij twee jaren?
- *De factor sectorstructuur.* Niet elke sector en niet elk beroep is even kwetsbaar.
- *De factor regio.* Sommige regio's zullen harder geraakt worden door de economische effecten dan andere.
- *De factor arbeid.* De crisis arriveert in een regio met een over de hele linie gespannen arbeidsmarkt. Gaan we herschikkingen zien?
- *De factor 'structuur'.* Veel economische activiteiten zullen na de crisis doorgaan als 'business as usual', andere activiteiten verminderen of verdwijnen of komen juist sterk op. De crisis zal structuurveranderingen versnellen.

We geven hieronder per parameter enkele overwegingen.

1.1 Tijdsverloop

Eerst een opmerking over de parameter tijd. Ofwel: hoe lang gaat het duren?

Er zijn twee, elkaar onderling aanvullende epidemiologische strategieën of fasen zichtbaar: de fase van de hamer en de fase van de dans. We ontleen de metafoor aan het artikel "Coronavirus: the Hammer and the Dance", van Tomas Pueyo, een epidemiologische vooruitblik op de komende 18 maanden.

In de hamerfase gaat het om onderdrukking van de uitbraak met lockdown-achtige maatregelen. In deze fase komen alle sociale activiteiten tot stilstand en lopen vooral activiteiten aan de vraagzijde van de markt – consumentgebonden activiteiten – grote klappen op. Deze fase lijkt – naar Chinees voorbeeld - om en nabij drie maanden te duren. De hamerfase wordt gebruikt om tijd te winnen: voorraden aan leggen, zorg organiseren.

In de dansfase is de uitbraak onder controle, maar niet weg. De lockdown aanpak verdwijnt niet, maar wordt beperkt tot evenementen, sectoren en regio's. Er komt maatwerk. Er wordt veelvuldig getest en bij positief bevindingen volgen infectie-onderzoeken en quarantaines. Deze fase duurt om en nabij anderhalf jaar.

Drie 'kleine' landen hebben de hamerfase overgeslagen: Taiwan, Singapore en Hongkong. Ze waren door hun recente geschiedenis - de Aziatische epidemieën van afgelopen twintig jaar - gewaarschuwd en stonden in een veel hogere staat van paraatheid dan de rest van de wereld, die al een eeuw zonder pandemie leeft. Ze hadden ook al voorraden. Bovendien konden ze door hun eilandstatus het binnenkomend personenverkeer controleren, testen en in isolatie plaatsen. Deze drie landen zijn begonnen met de dansfase, maar zijn niet probleemvrij.

China is begonnen met de hamerfase en komt nu aan de dansfase toe. China maakt ook duidelijk dat het verschil tussen hamer- en dansfase gradueel is. 'Unlocking' gaat geleidelijk. De maatregelen uit de Chinese dansfase gaan nog steeds verder dan wat Europese landen in hun 'lock down' doen. Elk land is anders.

Een voorbeeld van gradualiteit is het vliegverkeer. De eerste drie maanden ligt dat helemaal stil. Wanneer de strategie van de hamer gewerkt heeft, kan er langzaam weer begonnen worden met vliegen. Maar bij elk binnenkomend vliegtuig zal getest worden. Hervatting van het vliegverkeer op de schaal van voor de crisis, is tijdens de dansfase niet waarschijnlijk, zelfs niet tegen het einde van de dansfase.

Het kan misgaan: de dansfase kan weer overgaan in een 'lock down'. Maar even goed kan de dansfase verkort worden door de grootschalige inzet van vaccins. Dan nog: vaccins moeten ontwikkeld en getest worden en grootschalige vaccinatiecampagnes kosten tijd. Het gaat even duren.

We moeten dus de economische effecten van een lock down situatie voor drie maanden onderzoeken en daarnaast de economische effecten voor een beperkende situatie voor een langere periode, laten we van twee jaar uitgaan. In die tweede fase kan beproefd worden welke sociale en economische activiteiten door kunnen gaan, omdat ze zich in een controleerbare situatie afspelen. Kleine evenementen, businessmeetings en verplaatsingen over overzichtelijke afstanden zullen geleidelijk weer kunnen: mocht het virus weer uitbreken, dan zijn met testen, contactonderzoeken en isolatie beperkende maatregelen mogelijk.

De meest risicovolle situaties – grote en massale internationale ontmoetingen – zijn ook voor deze fase onwaarschijnlijk. Het besluit van het Internationaal Olympisch Comité om de spelen een jaar uit te stellen – naar de zomer van 2021 – is op dit moment een gok. Tienduizenden mensen uit 200 landen bij elkaar brengen kan ook in de zomer van 2021 nog steeds een kwestie zijn van de kat op het spek binden. En om in de eigen regio te blijven: de kans dat in juli restaurants en terrassen open zijn – eventueel met een toelatingsbeleid en een maximum aan gasten – is reëel. Maar 100.000 mensen bij elkaar gepropt op 3 oktober, is een ander verhaal. Wie uitkijkt naar geheel onbelemmerde mobiliteit, doet er goed aan 2022 als horizon te nemen.

Het meest bestand tegen het tijdsaspect van de crisis zijn sectoren met productietermijnen waarvoor zelfs twee jaar maar een 'blink in the eye' is. Daaronder bij voorrang: de medicijnontwikkelaars. Zij zijn gewend aan research-, test- en marketingtermijnen van zeven of acht jaar. Zij kunnen gewoon doorwerken, in de wetenschap dat de attitude in de markt voor hun producten gunstiger zal zijn dan ooit.

1.2 Sectorale kwetsbaarheid

Dan de parameter 'sectoren'.

De coronacrisis raakt alles en iedereen, maar niet in gelijke mate. Sectoren met veel mobiliteit en veel ontmoetingen zijn vanuit epidemiologisch opzicht kwetsbaar. Hoe massaler, hoe kwetsbaarder. Laten we een museale tentoonstelling als metafoor nemen. Mogelijk dat het 'totaalverbod' op tentoonstellingen na de hamerfase van drie maanden weer van tafel kan. Dan kunnen kleine tentoonstellingen met vooral plaatselijk bezoek weer. Maar hoe meer mobiliteit en massaliteit met het evenement gepaard gaat, hoe lastiger het wordt. Een blockbuster met internationaal publiek is tot 2022 niet waarschijnlijk.

Het identificeren van besmettingsrisico's is een probate manier om kwetsbare sectoren te peilen. Het meest kwetsbaar is het cluster leisure, hospitality, toerisme, horeca, sport, cultuur, de reisindustrie. Daar zijn ontmoeting en mobiliteit zo ongeveer de kern van de activiteit. Kleine festivals met bezoek uit gecontroleerde gebieden en waar bij een onverhoopte besmetting snel een contactonderzoek kan worden gedaan, zullen in de zomer van 2020 wellicht weer kunnen. Dan blijft de omzetting beperkt tot de hamerfase. Maar de grootschalige kant - grote hotels met internationaal publiek, grote sportevenementen, internationale festivals – zijn de allerlaatste activiteiten die na de crisis weer opgestart worden. We noemden al de top van de evenementenladder: de Olympische Spelen. Die komen mogelijk pas in beeld als de hele planeet besmettingsvrij is.

Het minst kwetsbaar vanuit epidemiologisch opzicht zijn economische activiteiten die vanuit een 'stand alone' positie verricht kunnen worden. Een groot deel van de zakelijke dienstverlening valt daaronder. Maar dat beeld ziet er in de tijd weer veranderlijk uit. De dienstverlening is ook een 'meeting industry': het kan een tijdlang met 'stand alone' en videoconferencing', maar na verloop van tijd neemt de behoefte aan 'face to face' en 'real life' weer toe.

Vreemd genoeg is de industrie - in een 'normale' crisis zeer conjunctuurgevoelig - in deze coronacrisis behoorlijk stabiel. De vraag naar industriële goederen is vaak al lang van tevoren in contracten vastgelegd en de productieprocessen zijn redelijk 'stand alone' te organiseren. Datzelfde geldt grosso modo voor de bouw.

De Amerikaanse denktank Brookings Institution beschouwt leisure & hospitality, personenvervoer en uitzendarbeid als de meest kwetsbare sectoren. En de tech- en science sectoren als de minst kwetsbare. Daar kan lang gewerkt worden zonder contact, terwijl de vraag naar hun producten (contactloze technologie, farma) enorm stijgt.

1.3 Regio

Niet elke regio is even kwetsbaar. In het algemeen geldt: hoe meer contactrijke beroepen in een gebied, hoe kwetsbaarder dat gebied is voor economische effecten van de crisis.

Regio's met veel industrie en zakelijke dienstverlening - de 'echte' werkgebieden - kunnen na de hamerfase wellicht al snel een zekere normaliteit tegemoet zien. Voor regio's met veel 'hospitality' is dat anders. 'Hospitality' is een en al contactwerk. Op het eerste gezicht zijn de perspectieven voor het toerisme zeer somber: een volledige sluiting tijdens de hamerfase van twee, drie of vier maanden gevolgd door een

haperend en gemankeerd herstel gedurende twee jaar. Van het toerisme afhankelijke regio's gaan een zware periode in.

Maar ook binnen die categorie zullen verschillen zijn. Nog niet tijdens de hamerfase: dan zitten ze allemaal in dezelfde boot. Maar daarna divergeren ze. De Keukenhof en de Zaanse Schans trekken massa's toeristen aan uit soms verre buitenland. Bij de woorden 'massa' en 'ver' zullen de alarmbellen nog geruime tijd blijven rinkelen.

Maar beperkte groepen over beperkte afstanden – zoals bungalowparken met rustige consumenten - zullen mogelijk in de zomer weer kunnen. Attractieparken zijn alweer riskanter. De Waddeneilanden zijn in de dansfase redelijk af: overzichtelijke aantallen zonder massale oplopen. Maar Oerol op Terschelling – met 50.000 bezoekers eind-juni – is te veel van het goede. In het algemeen: kleinschaliger toerisme van controleerbare, binnenlandse herkomst, komt sneller op gang dan grootschalig en grensoverschrijdend toerisme.

Regio's met een hoge concentratie aan kwetsbare sectoren, zijn natuurlijk extra kwetsbaar. In het o71-gebied is dat vooral de Leidse binnenstad. De retail (hospitality, winkels, persoonlijke dienstverlening) is de grootste pijler van de binnenstad (onderwijs is de tweede). De retail was al aan grote veranderingen onderhevig en met name de winkels stonden ook zonder crisis onder druk. De sectorale lock down haalt de ziel en de samenhang uit dit gebied. Het is een wat vreemde vergelijking, maar de Leidse binnenstad lijkt op dit moment op de 'downtowns' in middelgrote Amerikaanse steden. De bedrijvigheid is daar sinds de jaren zeventig weggehaald en vertrokken naar 'shopping malls' aan de snelweg. Over blijven een woonfunctie en een 'centrumarchitectuur'. Maar het is geen binnenstad meer.

De zorg gaat vrijwel zeker overal in het land een veel groter aandeel in het bruto regionaal product leveren. En in regio's met veel zorg zal dat extra merkbaar zijn.

Brookings Institution gaat er voor de Verenigde Staten van uit dat de regio's met veel tech en veel science relatief minder kwetsbaar zijn: productie is mogelijk zonder riskante en massale contacten en de economische cycli zijn lang. Bovendien wordt in de tech- en sciencecomplexen een hoge toegevoegde waarde gerealiseerd: er is veel omzet per arbeidsplaats. Er is, kortom, geld op locatie. Macro-economisch zou dat voor Nederland betekenen dat Amsterdam, Utrecht, Leiden, Nijmegen, Groningen en Eindhoven goede kansen hebben om hun verdienvermogen in stand te houden. Binnen dat peloton neemt Leiden met het grote cluster farma, science, onderwijs en zorg een bijzondere positie in.

1.4 De arbeidsmarkt

De coronacrisis is aangekomen in een regio met een gespannen arbeidsmarkt op vrijwel alle fronten. De economische groei werd zelfs afgeremd door het gebrek aan personeel. Die situatie is nu voorlopig voorbij. We komen op onbekend terrein. Natuurlijk gaat de werkloosheid oplopen. Dat is ernstig voor de betrokkenen en lastig voor de werkloosheidskassen. De vraag is wat dat zegt over de economie. Zelfs de meest pessimistische prognoses van CPB en banken komen uit bij 9 of 10 procent. Dat is heel veel, maar toch van een andere orde dan de werkloosheid in de jaren tachtig. Die kon regionaal pieken op 25 of 27 procent. Het grote verschil is dat Nederland toen een verouderde economische infrastructuur had (veel industrie die niet tot internationaal concurreren in staat was) en nu een goed presterende een structureel sterke economie. De eerste signalen van de coronacrisis zijn bovendien dat de dynamiek op de arbeidsmarkt niet stilvalt. Er zijn nog steeds baanopeningen. Een zichtbaar voorbeeld is het vertrek van horecakrachten naar de bezorgbedrijven. De vraaguitval in de horeca wordt voor een deel opgevangen in de online bedrijvigheid en daar zijn mensen voor nodig. Ook het wegvallen van arbeidsmigranten zorgt voor veel nieuwe vraag naar arbeid, vooral in voedsellandbouw, maar ook in de bouw. De cyclische effecten op de arbeidsmarkt gaan wellicht meevallen.

Het beeld is mogelijk anders bij de structurele effecten. Een paar voorbeelden:

- De coronacrisis zorgt voor een geweldige exposure voor de zorg. Dat was en is een sector die grote moeite had om aan voldoende personeel te komen. In de beeldvorming staat de zorg in deze crisis voor hard werken met een zeker risico, maar ook voor zingeving. Of dat zich uitbetaalt in een sterkere strategische positie op de arbeidsmarkt, is afhankelijk van de follow-up van de crisis. Beeldvorming kan snel kantelen. Maar een follow-up met een paar goede loonrondes, kan de strategische positie van de zorg op de markt definitief veranderen.
- Hetzelfde geldt voor andere publieke sectoren met een hoge exposure, zoals onderwijs en politie. Structurele verbetering van de positie op de arbeidsmarkt vergt een goede follow-up van de crisis.
- Er is veel twijfel over de vraag of de groei van het micro-ondernemerschap niet over z'n hoogtepunt heen is, nu de crisis laat zien dat loondienst een extra veiligheid biedt in barre tijden. Dit is een lastige discussie. In de politiek wordt al heel lang nagedacht over mogelijkheden om de voorwaarden voor loondienst en voor zelfstandige arbeid gelijk te trekken, met de uitbuiting van zelfstandigen door bezorgdiensten als illustratieve drijfveer. Daar staat tegenover de steun voor micro-ondernemerschap als uitdrukking van een levensstijl met professionele autonomie. Die maatschappelijke discussie gaat niet door deze crisis beslecht worden.

We gaan elders in dit rapport afzonderlijk in op een aantal structurele effecten van deze crisis voor de arbeidsmarkt.

1.5 Structuurverandering

De vijfde parameter voor het in kaart brengen van de corona-effecten zijn de structuurveranderingen. Het zal na het controleerbaar worden van het virus (in 2022?) zo goed als zeker niet zomaar 'business as usual' zijn. Een crisis maakt structuurveranderingen mogelijk, dan wel versnelt structuurveranderingen die zonder crisis sluipenderwijs hun beslag zouden krijgen.

Een goed voorbeeld is het winkelbestand. Jarenlang werd gewaarschuwd voor filialisering van de winkelgebieden: de dominantie door landelijke winkelketens. Daar is een kentering in gekomen, door het verdwijnen van een steeds stijgend aantal ketens. De leegstand werd mondjesmaat ingenomen door lokale start-ups, vaak met een andere retailbestemming dan winkel: persoonlijke dienstverlening, daghoreca, health, repairshop, of wat ook. Die ontwikkeling kan in deze crisis aanzienlijk versneld raken.

Een tweede voorbeeld is het verhuisgedrag. Van de historische pandemieën weten we dat ze populaties in beweging brachten: mensen wilden weg, de plaats van hun 'lock down' en van het verdriet over slachtoffers verlaten. Er waren de laatste jaren al signalen dat jonge gezinnen de bloeiende, maar dure en volle steden begonnen te verlaten. Kan het zijn dat die trend versterkt wordt? En wat betekent dat voor de positie van de steden? Voor krimpgebieden?

1.6 Koopkracht

Tot slot van deze verkenning van parameters een opmerking over een herverdeling van de koopkracht. Er ligt straks een flinke stapel rekeningen uit 2020-22. Er moet tijdens de crisis met een zeer hoog ziekteverzuim gerekend worden – mede als gevolg van isolaties - met pieken tot 30% van de reguliere bezettingen. De werkloosheid zal exploderen. De steunpakketten voor het bedrijfsleven stuwen de nationale schuld op. De kosten in de zorg zijn fors gestegen. Een deel van die kosten kan mogelijk betaald worden uit versnelde economische groei. Maar het gaat om enorme bedragen. Het land kan zich de uitputting van fondsen en reserves niet te lang permitteren. Er zal een debat komen over hogere sociale premies en premies voor ziektekosten en hogere belastingen. Als de crisis

lang duurt, wordt het beheersbaar maken van de overheidsfinanciën wellicht zelfs een onderwerp voor een nieuw 'Akkoord van Wassenaar', vergelijkbaar met het akkoord tussen werkgevers, werknemers en overheid dat in 1982 in het midden van de grote structuurcrisis van die jaren moest zorgen voor stabiliteit. Dan komen afspraken over loonmatiging en sanering van de overheidsfinanciën in zicht. Dat gaat ten koste van de particuliere koopkracht, waardoor minder ruimte overblijft voor niet-noodzakelijke uitgaven. Dat zou een einde maken aan een jarenlange en uitbundige groei van de leisure en hospitality.

2. Sectoranalyse

Economische analisten in binnen en buitenland wijzen erop dat de impact van de coronacrisis groot is door het samenvallen van twee mechanismen.

- Uitval en productiviteitsverlies aan de aanbodzijde door gedwongen contactbeperkingen. In de lichte variant gaat het om aanpassingsproblemen door de noodzaak om thuis te werken, een verhoogd ziekteverzuim en/of een tijdelijk lagere bezettingsgraad in de productie. In de meest heftige gevallen gaat het om gedwongen sluitingen op last van de overheid, onmogelijk worden van aanbodlevering (de reisbranche), ernstige voorraadproblemen en/of wegvallen van noodzakelijke arbeidskrachten door de terugkeer van arbeidsmigranten naar het land van herkomst.
- Vraaguitval in binnen- en buitenland door gesloten grenzen, onzekerheid over inkomens, snel teruglopende liquiditeitsposities van bedrijven en productieproblemen elders in de wereld.

De combinatie van beiden maken dat in verschillende bedrijfstakken de productiviteit en omzetten teruglopen. Alle sectoren bemerken linksom of rechtsom de effecten van de crisis. Zelfs – of misschien wel uitgerkend - de gezondheidssector ondervindt onvoorziene problemen in deze crisistijd. De reguliere zorg is afgeschaald, onderzoeksbudgetten komen onder druk te staan en een deel van het patiënten onderzoek staat noodgedwongen 'on hold'. En waar een aantal farmaceutische bedrijven volop in de belangstelling in verband met vaccinontwikkeling zien andere ondernemingen in diezelfde sector problemen opdoemen in termen van financiering en onderzoeksmogelijkheden.

Tegelijkertijd is de 'pijn' is niet helemaal gelijk verdeeld over de sectoren, in termen van hevigheid en snelheid. De nood in de horeca en cultuursector is van een andere aard dan die in de zorg of farmaceutische sector om maar een voorbeeld te noemen. We komen in dit hoofdstuk tot een sectoraal overzicht op regioniveau.

Welke sectoren worden direct en hard getroffen in de huidige 'hamerfase'? Door gedwongen sluiting (horeca) of een pijlsnelle terugval in de vraag (tuinbouw). En welke bedrijven zijn vatbaar voor de langere termijn? De 'dansfase' waarin de economie langzaam weer wordt opgestart maar onder contactbeperkingen blijft onder dreiging van een nieuwe uitbraak.

We gaan daarbij uit van de *economische weerbaarheid* van de sectoren. De gezondheids- en onderwijssector merken zeer duidelijk de effecten van deze crisis. De weerbaarheid in economische zin van beide sectoren is echter groot, met name gezien de stevige overheidsbudgetten en publiek erkende noodzaak om het investeringsniveau voor beiden intact te houden en waar mogelijk zelfs te vergroten.

De cijfers over de regionale sectoromvang zijn afkomstig uit het Bedrijvenregister Zuid-Holland, de landelijke cijfers van LISA. De beide bestanden bevatten de meest accurate cijfers over het jaar 2019, met een mogelijkheid om ver in te zoomen van grotere sectoren naar – kleinere – individuele bedrijfstakken. In alle gevallen tellen we de werkzame personen, minimaal 12 uur per week werkzaam, inclusief zelfstandigen.

Nog een laatste opmerking voor we van start gaan. We zoomen in (bedrijfstak) en uit (sector) naar gelang de situatie in 071 en het gewenste overzicht. Sectoren bestaande uit veel verschillende bedrijfstakken ontleden we tot in enig detail. Denk aan de industrie en zakelijke dienstverlening. In andere gevallen volstaan cijfers op het grote sectorniveau gezien samenhang. Denk aan horeca en zorg. Ook daar is verder inzoomen mogelijk maar omwille van het overzicht beperken we ons tot de hoofdlijn.

2.1 Sectoren direct geraakt door de hamer

Om te beginnen de eerste categorie: de directe slachtoffers van de hamer. In onderstaande matrix sommen we de sectoren op waarvan bekend is dat de nood hoog en acuut is. We geven telkens het aantal werkzame personen, het percentage in de regionale werkgelegenheid en vervolgens een aantal korte inhoudelijke analyses.

Sector	Aantal werkzame personen	% in 071	Analyse
Horeca	5.988	4.6%	<ul style="list-style-type: none"> • Kort-cyclische en seizoensgebonden sector, zeer gevoelig voor tijdelijke vraaguitval. Sector met minimale reserves en hoge doorlopende kosten (loon, huur). • Al vanaf begin maart eerste omzetzakeringen door annuleringen. Door gedwongen sluiting van café en restaurants zijn de omzetten ver teruggelopen (tot o in diverse gevallen). • Steunmaatregelen en 'help de horeca' acties kunnen tijdelijk soelaas bieden. Liquiditeit echter zwaar onder druk. • Ook bij (tijdelijke) verlichting van de maatregelen en heropening blijft de druk zwaar. Veel consumenten zullen openbare plekken vermijden, de inkomens zijn lager en daarmee de bestedingen. De bezoekerseconomie zal voorlopig niet van de grond komen. • Geen sprake van een 'inhaalvraag' indien economie weer opveert.
Detailhandel non-food	6.214	4.8%	<ul style="list-style-type: none"> • Verdienvermogen winkeliers stond al onder druk bij aanvang van huidige crisis. Liquiditeitsposities van winkeliers zijn zeer gering, grote klappen kunnen velen niet verduren. • Winkelbezoek sterk teruggelopen. Winkelen als besteding van vrije tijd vrijwel tot stilstand gekomen. Online compenseert minimaal, biedt enkel soelaas voor winkeliers al gewend aan 'multichannel' verkoop. • Eerste structureffect al in beeld: transformatie van winkelpanden wordt relevante exit-optie voor vastgoedeigenaren ook op A-locaties. • Zelfversterkend effect te verwachten door oplopende leegstand, wegvallen van horeca als bezoekmotief, teruglopende inkomens en consumentbestedingen, online concurrentie, wegvallen bezoekerseconomie. • De 'hausse' in tuincentra en bouwmarkten is vrijwel zeker tijdelijk. Is geen 'extra vraag' maar concentratie van vraag die zich doorgaans uitsmeert over langere periode. • Formeel zijn de winkels niet dicht. Er is weldegelijk ruimte voor kleinschalige promotie en toegang.
Autohandel en -reparatie	1.525	1.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Autodealers merken een zeer sterke terugloop van de vraag onder meer doordat verhuur- en leasebedrijven massaal grote orders intrekken tot zelfs einde van het jaar. • Door afname wegverkeer ook lagere omzetten voor schadebedrijven en autogarages

Cultuur, sport en recreatie	3.406	2.6%	<ul style="list-style-type: none"> • Bijkomend probleem is door productieproblemen in de auto-industrie. De industrie werkt al jaren met 'just in time deliveries'. Disruptie van de handel in materialen raakt de automarkt daardoor ongenadig hard en snel. • Contactbeperkingen zeer lastig te hanteren voor de sectoren. Gevolgen gaan verder dan tijdelijke sluiting. Onder druk van blijvende contactbeperkingen worden grote evenementen en tentoonstellingen afgesteld of lang uitgesteld. • Bij langzame hervatting van het 'gewone leven' is de sector als een van de laatsten aan de beurt gezien massaliteit van evenementen en voorlopig uitblijven van internationale bezoekersstromen.
Reisbranche	456	0.4%	<ul style="list-style-type: none"> • Kleine sector in 071, maar direct en hard getroffen door stilgevallen luchtvaart en wereldwijde virusbestrijding. • Herstel van internationaal vakantieverkeer voorlopig niet aan de orde. Vanaf de zomer mogelijk wel lichte herneming binnenlandse (of zeer nabij buitenland) vakanties.
Uitzendbranche en sw-bedrijven	2.441	1.9%	<ul style="list-style-type: none"> • Landelijk is de vraag naar uitzendkrachten en payroll sterk teruggelopen. Met name door afhankelijkheid van sterk door de crisis geraakte sectoren: luchtvaart, tuinbouw, detailhandel, horeca, logistiek en industrie. • De werkdruk voor de branche neemt wel toe. Mede in reactie op toegenomen vraag in andere sectoren (met name de zorg) ontstaan diverse acties. Dat leidt niet tot versterking van de verdienposities. Uit nood geboren platforms worden gratis of tegen lage prijzen in de markt gezet.
Wellness en persoonlijke dienstverlening	1.890	1.5%	<ul style="list-style-type: none"> • Diverse sector met uiteenlopende beroepen: kappers, nagelstylisten maar ook uitvaartondernemers. De meeste beroepsgroepen hebben op last van de overheid al hun activiteiten moeten staken. • De grote uitzondering zijn de uitvaartondernemers – cru maar waar. Gedwongen door contactbeperkingen zijn de uitvaarten echter soberder en kleinschaliger. Dat betekent meer vraag, maar kleinere verdienposities.
Tuinbouw incl. bloemenhandel	3.548	2.7%	<ul style="list-style-type: none"> • De sierteelt en glastuinbouw in Katwijk/Rijnsburg is hard geraakt door het wegvallen van de internationale markt. Prijzen zijn tot 50% gedaald en een belangrijk deel van het aanbod is noodgedwongen vernietigd door gebrek aan vraag. • Door sterk seizoensgebonden karakter en internationale afhankelijkheid loopt de economische schade snel op. • Bijkomend probleem is gebrek aan arbeidskrachten door de terugkeer van arbeidsmigranten naar het land van herkomst. De bedrijven lijken zich voor te moeten bereiden op een geheel 'verloren jaar'.
Totaal	25.476	19.7%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

Een geschatte 19.7% van de regionale economie ondervindt acuut de consequenties van de crisis. Zonder uitzondering gaat het om consumentgerichte sectoren. De bedrijven in deze sectoren zijn oftewel direct gesloten op aangeven van de overheid (horeca, cultuur, sport, recreatie, dienstverleners). Of hebben te maken met een snel ingezakte vraag (detailhandel, autodealers, uitzendbureaus) door de maatregelen.

De vooruitzichten op langere termijn zijn voor deze categorie bedrijven zeer matig. Zelfs bij een langzaam hervattende economie, de 'dansfase', blijven de sectoren kwetsbaar. Gezien de blijvende wens om contact te beperken (geen grote groepen, geen vakantievliegverkeer). Maar ook door dalende inkomens en een gering consumentvertrouwen. Uiteraard zijn daar weer uitzonderingen op te maken. Over het geheel bezien kan echter een krimp van deze bedrijfstakken – in omzetten en werkgelegenheid – mogen worden verwacht.

Hoe verhoudt die 19.7% zich tot andere regio's en het landelijke beeld? We vergelijken de totaalcijfers van 071 met die van twee buurregio's (Bollenstreek en Alphen) en het Nederlands gemiddelde.

Regio	Aantal werkzame personen in Coronacrisis-gevoelige sectoren	In % totale werkgelegenheid
Leidse regio	25.476	19.7%
Bollenstreek	14.119	26.1%
Alphen e.o.	14.977	22.1%
Nederland	1.754.549	19.7%

Bronnen: Bedrijvenregister Zuid-Holland en LISA

In ieder geval 19.7% van de 071 economie maakt een zeer kritische periode door. Dat zijn linksom of rechtsom natuurlijk een heleboel bedrijven en banen. In verhouding tot buurregio's is de pijn wel iets beperkter. Dat heeft uiteraard veel te maken met de positie van 071 als kennisregio. De Bollenstreek en Alphen zijn afhankelijker van consumentgerichte sectoren, en de tuinbouw die in uitzonderlijk zwaar weer verkeert.

2.2 Sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'

Op dit moment verkeert de meerderheid aan Europese landen in een staat van lockdown, de fase waarin de hamer neerslaat. De directe impact op de economie varieert naar gelang het overheidsbeleid. Zweden kent voornamelijk een zeer licht regime van maatregelen vergelijkbaar met het Nederlands beleid van een paar weken geleden. Zelfs de horeca is er nog open. Het zwaar getroffen Italië en Spanje zitten nagenoeg op slot. Enkel de meest vitale sectoren – zorg, logistiek, voedingsindustrie, supermarkten – draaien nog door.

Nederland zit daar ergens tussenin. Een belangrijk deel van de economie, vooral de business-to-business sectoren, kan onder aangepaste omstandigheden de productiviteit enigszins gaande houden. Het anticiperen op contactbeperking is voor sommige sectoren eenvoudiger dan de ander. Zakelijk dienstverleners komen een heel eind met thuiswerken en 'videoconferencing'. Dat is voor onder meer de bouw en industrie geen optie. Maar ook daar zijn maatregelen ingevoerd om fysiek contact te beperken.

Onder voorbehoud van meer RIVM-maatregelen staat het werk in deze sectoren in de 'hamerfase' niet stil. Er zijn wel zorgen. De combinatie van vraaguitval en ontregeling van de eigen productiviteit (door een hoger ziekteverzuim, stokkende aanvoerlijnen, uitblijven van 'meetings') raakt ook deze sectoren. Omzetten en verdienposities zullen ook hier vrijwel zeker teruglopen. Anders dan bij de consumentgerichte sectoren is er wel enige speelruimte. Er kan geanticipeerd worden op de 'dansfase'. Door werk anders te organiseren, productie- en aanvoerlijnen te verleggen en het aanbod van diensten en producten aan te passen naar een veranderende vraag. Niettemin blijven onderstaande sectoren vatbaar in de langere 'dansfase' die volgt na de periode van lockdown.

Sector	Aantal werkzame personen	% in 071	Analyse
Bouw	5.854	4.5%	<ul style="list-style-type: none"> • De bouw is een laat-cyclische sector. Voorlopig gaat het werk gewoon door, al vergen de contactbeperkingen wel aanpassingsvermogen op de bouwplaats. • De vooruitzichten op middellange termijn zijn meer onzeker. Investerings in vastgoed zullen worden beperkt door zowel bedrijven als consumenten. Bovendien speelt de stapeling van corona en de stikstofproblemen de bouw parten. • De productiviteit komt bovendien onder druk te staan. Door het verlies aan veel Oost-Europese arbeidskrachten en ziekteverzuim (thuis werken is geen optie).
Logistiek	2.966	2.3%	<ul style="list-style-type: none"> • Transport- en logistiekbedrijven merken al sinds begin dit jaar de effecten van corona. De stagnerende Chinese productie heeft geleid tot een scherpe daling van het internationale goederenvervoer. In 'doorvoerland' Nederland heeft dat geleid tot flinke vraaguitval. • Herneming van de Chinese productie is weer in zicht. Maar de sector lijkt rekening te moeten houden met permanente instabiliteit in vervoersstromen en vertraging aan de grenzen.
Groothandel excl. Bloemenhandel	5.300	4.1%	<ul style="list-style-type: none"> • Door sterke internationale verknoping hebben de handelsbedrijven te maken met combinatie van vraaguitval, leveringsvertraging en oplopende transportkosten.
Technologische industrie	2.643	2.0%	<ul style="list-style-type: none"> • De technologische industrie bestaat o.a. uit machinebouw en productie van elektronische apparaten. In 071 behoort de ruimtevaartindustrie (Airbus) daar ook onder. • In de kern is de sector financieel gezond. Door de verknoping met internationale ketens is de sector wel gevoelig voor in- en exportbeperkingen en stagnerende productie elders.
Voedingsmiddelindustrie	2.621	2.0%	<ul style="list-style-type: none"> • Heineken is met afstand grootste werkgever (80% van banen) binnen de sector. Internationale vraaguitval zal de brouwerij parten spelen door wereldwijde beperking van horeca en evenementen. • Handelsrestricties drukken de verdienposities voor de gehele voedingsmiddelindustrie. Ten opzichte van andere sectoren lijkt de volumeterugval voorlopig beperkt te zijn.
Maak- en bouwmaterialenindustrie	1.805	1.4%	<ul style="list-style-type: none"> • In deze diverse groep van maakindustrie bedrijven (textiel, drukkerijen, hout, kunststof) draait de productie voorlopig door. • Aanvoerproblemen spelen enkele bedrijven parten, hoewel de sector minder afhankelijk is van import ten opzichte van bijvoorbeeld de technologische industrie.
Makelaars en verhuur	943	0.7%	<ul style="list-style-type: none"> • De druk op de woningmarkt is door de crisis nog niet gekeerd. Bezichtigingen vinden onder aangepaste omstandigheden of zelfs digitaal plaats. • NVM waarschuwt dat de crisis ook de woningmarkt kan raken. Vooral een terugval in het aanbod kan een kettingreactie op gang brengen gezien de huidige spanning op de markt.

Financiële dienstverlening	2.383	1.8%	<ul style="list-style-type: none"> • In 071 bestaande uit banken en grote zorgverzekeraars. De verdienmodellen van de sector staat onder druk. De rente blijft voorlopig laag mede door inspanningen van de ECB. En de kapitaalposities zullen minder worden door omvallende bedrijven. • Anders dan in 2008/2009 komt deze crisis echter niet voort uit problemen binnen de financiële sector. Er zijn geen acute problemen. Een aanhoudende recessie kan daar verandering in brengen.
Rechtskundige dienstverlening en consultancy	5.298	4.1%	<ul style="list-style-type: none"> • Op korte termijn heeft de sector goed kunnen anticiperen op de crisis door thuiswerken en aangepaste dienstverlening. • De brede 'consultancy branche' (organisatieadvies, notarissen, advocaten, etc.) verwacht dit jaar wel stevige vraaguitval. Met name vanuit sectoren in zwaar weer.
Ingenieurs, architecten, ontwerpers, reclamebureaus	3.493	2.7%	<ul style="list-style-type: none"> • In deze brede categorie van zakelijk dienstverleners is sprake van een laat-cyclisch effect. Lopende opdrachten gaan voorlopig door onder aangepaste omstandigheden. • Op middellange termijn kan vraaguitval wel flinke omzetzdervingen teweegbrengen.
Facilitaire dienstverlening (schoonmaak, beveiliging)	2.430	1.9%	<ul style="list-style-type: none"> • De impact van corona op de korte termijn vraag is wisselend. Schoonmakers en hoveniers merken tijdelijke vraaguitval door het massale thuiswerken, maar niet over de hele linie. En meer leegstaande bedrijfsgebouwen lijken een kans voor beveiligingsbedrijven. Anderzijds merken zij vraaguitval vanuit de horeca en evenementen. • Een potentiële bedreiging is bezuinigingen van bedrijven en instanties op facilitaire diensten
Melkveehouderij en overige landbouw	263	0.2%	<ul style="list-style-type: none"> • Kleine sector in 071, zowel naar werkgelegenheid als verdienvermogen. Nog aanwezig in Zoeterwoude, al dan niet in combinatie met agrotourisme. • Op korte termijn is de impact beperkt meldt LTO. Transportbeperkingen kunnen de sector wel parten gaan spelen, zeker in combinatie met de al langer lage melkprijzen.
Totaal	36.189	28.0%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

Uiteraard zijn ook hier weer de nodige uitzonderingen denkbaar, in zowel positieve als negatieve zin. De overgang tussen bovenstaande lijst en de eerdere categorie 'hamer-slachtoffers' zal eerder gradueel zijn in plaats van een hard onderscheid. De hoofdlijn is echter dat de pijn in deze sectoren gevoeld zal worden, maar dat zij tegelijkertijd beter geëquipeerd zijn om met deze crisis om te gaan ten opzichte van de consumentgerichte sectoren.

In 071 gaat het om 28.0% van de totale werkgelegenheid behorende bij deze laatste categorie. Is dat veel, is dat weinig? We vergelijken 071 wederom met de buurregio's en het Nederlands gemiddelde.

Regio	Aantal werkzame personen in sectoren kwetsbaar in de 'dansfase'	In % totale werkgelegenheid
Leidse regio	36.189	28.0%
Bollenstreek	20.980	38.8%
Alphen e.o.	30.645	45.2%
Nederland	3.740.889	42.1%

Bezien vanuit de sectorstructuur lijkt de schade in 071 wederom beperkter te zijn dan in omliggende regio's. Ten opzichte van het landelijk gemiddelde tekent 071 ditmaal ook iets gunstiger af. We gaan direct over tot de laatste categorie om het beeld compleet te krijgen: de (nagenoeg) crisisbestendige sectoren.

2.3 Economisch weerbare sectoren

Tot slot is er de categorie sectoren met een grote mate van economische weerbaarheid. We spraken al over de grote gezondheidscluster inclusief de life sciences bedrijven. Nogmaals: ook hier ondervinden bedrijven en organisaties problemen door de coronacrisis. De weerbaarheid van de sectoren lijkt echter een stuk hoger te zijn op lange termijn gezien de stevige overheidsbudgetten, publieke steun voor blijvende investeringen en deels een toegenomen vraag. De publieke sector is in zijn geheel een baken van stabiliteit in deze onrustige tijden. Het onderwijs is natuurlijk flink ontregeld in de huidige lockdown situatie. Maar het werk wordt hoe dan ook hervat, al is het maar digitaal. En de zakken van de Rijksoverheid lijken diep genoeg om eventuele tegenvallers in deze vitale sector op te vangen.

Voor het overzicht splitsen de grote zorgsector in drie secties:

- de (klinische) gezondheidszorg: o.a. ziekenhuizen, huisartsen en tandartsen
- verpleging en verzorging: woonzorglocaties voor diverse doelgroepen
- welzijn en opvang: begeleiding zonder overnachting (ggz, jeugdhulp, maatschappelijk werk) en kinderopvang.

Sector	Aantal werkzame personen	% in 071	Analyse
Gezondheidszorg en -onderzoek	19.459	15.0%	<ul style="list-style-type: none"> • De in verhouding grote gezondheidszorg - in Nederland werkt gemiddeld 7.2% in deze sector - staat in het middelpunt van de belangstelling. Om de piek aan patiënten op te kunnen vangen wordt de planbare zorg en onderzoek nu afgeschaald, capaciteit tussen afdelingen gewisseld, coördinatiepunten ingericht, verloven ingetrokken en medisch geschoolden buiten de zorginstellingen tijdelijk aangetrokken. • Na de verwachte piek eind mei zal de vraag naar voldoende gezondheids capaciteit aan blijven houden. In de post-corona tijd zullen we gewend raken aan hogere publieke gezondheidsbudgetten en aanleg van extra crisis-capaciteit. • De niet-Corona gerelateerde zorg blijft waar noodzakelijk en mogelijk doorgaan. Er zal sprake zijn van een vrijwel volledige herneming van planbare zorg, reguliere zorg en onderzoek na de piekperiode. • De sector is nog meer dan andere sectoren gevoelig voor een hoog ziekteverzuim. Dat zal de vraag naar meer zorgpersoneel alleen maar versterken. • Een belangrijk deel van het patiënten onderzoek staat noodgedwongen 'on hold'
Verpleging en verzorging	7.082	5.5%	<ul style="list-style-type: none"> • De isolatie van kwetsbare bewoners op woonzorglocaties vergt momenteel alle aandacht. Het perspectief voor lange

			<p>termijn is blijvende druk op zorgvragen ook gezien gestage vergrijzing.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ook de woonzorgcentra zullen te maken krijgen met een hoger ziekteverzuim. Zeker de omgang met kwetsbare personen zal nog lange tijd een strikt regime van maatregelen met zich meebrengen.
Welzijn, thuiszorg en opvang	5.108	3.9%	<ul style="list-style-type: none"> • Een belangrijk deel van de dagopvang en welzijnsactiviteiten zijn in deze periode geschrapt. Ook kinderopvangcentra zijn dicht met uitzondering van noodcentra voor ouders werkzaam in vitale beroepen (o.a. de zorg). In het noodpakket is de kinderopvangsector op korte termijn ontzien van zware financiële lasten. De thuiszorg blijft actief. • Herneming van veel maatschappelijke zorg na de 'hamerfase' ligt voor de hand, al zal het aantal groepsbijeenkomsten nog even beperkt zijn. • De kinderopvang zal harder geraakt worden als het aantal werklozen oploopt.
Life sciences en kennisinstellingen (niet zijnde universiteit/lumc)	4.564	3.5%	<ul style="list-style-type: none"> • Voor 071 cruciale sector gezien hoog verdienvermogen en 'trickle down effecten' op de rest van de economie. De grote aandacht voor vaccins en therapieën kan een positief effect op de investeringsbudgetten, en daarmee de onderzoekscapaciteit in 071. De aandacht die J&J genereert met onderzoek naar een coronavaccin is daarbij een bijzondere vorm van 'citymarketing'. • Tegelijkertijd hebben ook life sciences bedrijven te kampen met handelsbeperkingen en stagnatie van de productie elders (eerst China, daarna Europa). Een totale lock down zou een zwart scenario zijn voor de bedrijven gezien de doorlopende onderzoeken en kweekprocessen.
Overheid	4.722	3.6%	<ul style="list-style-type: none"> • In de huidige crisistijd wordt veel naar de overheid gekeken. De vraag naar coördinatie, informatie en kennis zal ook in de 'dansfase' aan blijven houden.
Onderwijs	14.990	11.6%	<ul style="list-style-type: none"> • De scholen zullen vroeg of laat weer open gaan. Tot die tijd wordt met digitaal kunst- en vliegwerk de boel gaande gehouden. • Met een intact blijvende vraag naar onderwijs en een verwacht hoger ziekteverzuim zal de vraag naar onderwijspersoneel voorlopig alleen maar toenemen. • De universiteit zal zich moeten voorbereiden op een periode van beperkter internationaal contact. Het aantal internationale studenten en postdocs zal in korte tijd flink afnemen. • Het beroeps- en hoger onderwijs ondervindt daarnaast problemen in plaatsingen van studenten op leerbanen en stages.
Energie, water en afval	549	0.4%	<ul style="list-style-type: none"> • Geen zicht op grote verschuivingen. Al neemt de afzet van bedrijfsafval af, huishoudelijk afval neemt juist toe.
Detailhandel dagelijks	6.189	4.8%	<ul style="list-style-type: none"> • Na de kortstondige 'hamsterperiode' zullen de omzetten in de dagelijkse detailhandel zich gaan normaliseren. De effecten van dit breed uitgemeten fenomeen kunnen wel eens zeer

			<p>beperkt zijn op langere termijn. Zoals een supermarktbaas het uitdrukte: 'je blijft niet aan het hamsteren'.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De omzetten van supermarkten en vers-winkels kunnen op langere termijn redelijk stabiel blijven. Omzetverliezen door lagere inkomens en minder consumentvertrouwen worden gecompenseerd door luxe aankopen als alternatief voor de – duurdere – horeca.
Webwinkels	839	0.6%	<ul style="list-style-type: none"> • De vraag naar online retail heeft als gevolg van de contactbeperkingen een flinke boost gekregen. De al langer ingezette trend naar meer onlineverkoop lijkt zich ook op langere termijn te gaan verstevigen.
ICT en media	3.724	2.9%	<ul style="list-style-type: none"> • Veel ict- en mediabedrijven hebben op korte termijn wel degelijk last van de crisis. Op iets langere termijn gaat de crisis de vraag naar ict – zowel naar hardware als naar nieuwe diensten – enorm aanjagen. • De klassieke media (krant, radio) hebben het lastig door teruglopende reclame-inkomsten. Op langere termijn kunnen ze kapitaliseren op hun geloofwaardigheid als betrouwbare informatiebron ten opzichte van de sociale media
Totaal	67.230	51.9%	

Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland

We maken tot slot weer een vergelijking met het landelijke beeld en de twee buurregio's. Het is een bevestiging van het beeld dat we eerder al zagen opdoemen. De 071 wordt net als alle andere regio's geraakt door deze crisis. Maar een belangrijk deel van de economie onttrekt zich – deels – aan de malheur, of kent juist een toenemende vraag als gevolg van de rondrazende pandemie.

Regio	Aantal werkzame personen in economisch weerbare sectoren	In % totale werkgelegenheid
Leidse regio	67.230	51.9%
Bollenstreek	18.697	34.6%
Alphen e.o.	21.855	32.3%
Nederland	3.373.907	37.9%

Bronnen: Bedrijvenregister Zuid-Holland en LISA

2.4 Opmerking over verdienvermogen en toegevoegde waarde

We hebben de sector-analyse tot zover gebaseerd op basis van werkgelegenheidscijfers. Een andere wijze van beschouwen is het kijken naar het verdienvermogen per sector. Dat kan een ander beeld opleveren. Zo zijn er sectoren waar met een beperkte inzet van arbeid hoge verdienposities worden bereikt. Een goed regionaal voorbeeld is het Life Sciences cluster. De paar procent in werkgelegenheid doet niet helemaal recht aan de grote bijdrage die de sector levert aan de regionale economie. Het is ten eerste 'stuwende' bedrijvigheid, in de zin dat het allemaal werk is waarvoor buiten de regio wordt betaald; de koopkrachttoevloeiing is dus groot. En het is ten tweede werk met een hoge toegevoegde waarde. Die hoge toegevoegde waarde houdt ketens van toeleveranciers en verzorgende bedrijvigheid in de omgeving in stand.

We kunnen helaas alleen een grofmazig overzicht geven. Data over het verdienvermogen zijn slechts beschikbaar voor de grote regio 'Leiden en Bollenstreek' (de zogenaamde Corop-regio). En met de beperking van enige achterstand – meest recent zijn de sectorcijfers over 2017. Ook kunnen we minder ver inzoomen op sectoraal niveau. De life sciences worden bijvoorbeeld ingedeeld tot de grotere categorie 'industrie'.

Niettemin geeft onderstaande tabel een aardige indicatie van de sectorale bijdrage aan de regionale economie. In de eerste kolom treft u de te onderscheiden sectoren aan, in de tweede kolom de arbeidsinzet in percentage van het totale regionale arbeidsvolume. Tot slot volgt in de derde kolom de bijdrage per sector aan het 'bruto regionaal product'; kort en goed het totale regionale verdienvermogen.

	% van totale arbeidsvolume	% van bruto regionaal product
Land- en tuinbouw	2.4%	2.2%
Industrie	8.8%	14.6%
Bouw	5.9%	3.9%
Groot- en detailhandel	16.7%	15.6%
Logistiek	2.5%	2.2%
Horeca	4.8%	2.8%
Ict en media	2.4%	2.4%
Financiële dienstverlening	2.5%	4.7%
Vastgoed (verhuur en handel onroerend goed)	0.8%	9.0%
Specialistische zakelijke diensten	9.1%	8.9%
Facilitaire dienstverlening en verhuur	8.2%	4.7%
Overheid	3.9%	4.8%
Onderwijs	8.3%	7.7%
Gezondheidszorg en welzijn	19.3%	14.4%
Cultuur, sport en recreatie	2.1%	1.1%
Overige dienstverlening	2.2%	1.0%

Bron: CBS

Een aantal sectoren dragen naar verhouding van de beperkte werkgelegenheid bovenmatig veel bij aan de regionale economie: de vastgoedsector, de financiële dienstverlening en met name ook de industrie. Met de aantekening dat in die laatste sector de farmacie en life sciences een bovenmatige bijdrage in zullen leveren.

In de consumentgerichte sectoren wordt evengoed hard gewerkt, maar de verdienposities zijn lager. Dat is goed zichtbaar bij de horeca. In de handel is het verschil minder. Maar dat zal alles te maken hebben met de groothandel waar het verdienvermogen doorgaans hoger ligt dan in de detailhandel. Ook de bouw en facilitaire dienstverlening (schoonmaak, beveiliging, verhuur) kennen een hoger arbeidsvolume ten opzichte van hun bijdrage aan het bruto regionaal product.

We kunnen dit overzicht niet in zijn geheel vertalen naar de eerder gehanteerde 'drieslag'. Daarvoor is de indeling te grofmazig, en zijn de onderlinge verdienposities te verschillend - zoals de detailhandel ten opzichte van de groothandel. Door de oogharen bezien lijkt de crisis in termen van verdienvermogen minder hard aan

te komen dan beschouwd naar de werkgelegenheid. Een aantal goed renderende sectoren – life sciences, industrie, vastgoed, financiële dienstverlening - draait voorlopig aardig door. Evenals het in omvang nog steeds grote zorg en onderwijscluster.

3. Arbeidsmarkt

We hebben geen levende herinnering aan een economische crisis als gevolg van een pandemie. We hebben wel een herinnering aan twee vorige economische crises.

- De crisis van de vroege jaren 1980. Dat was een crisis in de structuur van de 'echte' economie. Het vooral op de industrie gebaseerde verdienmodel van de BV Nederland was verouderd. Er kwamen gedurende enkele jaren maandelijks 10.000 of 12.000 betrekkelijk laaggeschoolde werklozen bij, ontslagenen uit industriële bedrijven. De enorme werkloosheid ging gepaard met een crisis in de overheidsfinanciën: de nog maar kort tevoren voltooide verzorgingsstaat bleek niet bestand tegen de aantallen werklozen en arbeidsongeschikten die zich aandienden. De remedie van de crisis was even structureel: omvorming van de economie naar diensten en kennis en een scholingsoffensief zonder weerga.
- De crisis van 2009, kort aangeduid als kredietcrisis. Dit was vooral een crisis van het financiële systeem die weliswaar zorgde voor het oplopen van de werkloosheid, maar de structuur van het nationale verdienvermogen niet wezenlijk aantastte. In 2013 piekte de werkloosheid vervolgens op ruim zeven procent.

De coronacrisis raakt een Nederland zonder onderliggende structuurzwaktes - als we tenminste voorbij gaan aan de houdbaarheid van het verdienvermogen in het licht van klimaatverandering en ecologie. De werkloosheid is beneden frictieniveau en de arbeidsmarkt is zelfs ronduit gespannen, in alle sectoren en in bijna alle beroepsgroepen. In het licht van de vergrijzing is die spanning niet eenvoudig oplosbaar.

Wat betekent corona voor de arbeidsmarkt?

3.1 Tijdsverloop

Het is de vraag of de arbeidsmarkt er deze keer weer net zo van af komt als in de kredietcrisis. De huidige crisis raakt immers de reële economie direct en niet indirect via een krediet- of eurocrisis. De voortekenen lijken aan de andere kant niet ongunstig: de werkloosheid is nu nog historisch laag en het CPB verwacht afhankelijk van intensiteit van de crisis en de duur van de beperkende maatregelen 4 tot 9 procent werkloosheid in de komende twaalf maanden.

Het is nog erg moeilijk die cijfers ook echt te onderbouwen. De Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid (NOW) en de Tijdelijke Overbruggingsregeling Zelfstandig Ondernemers (Tozo) zal uiteraard een dempend effect hebben op de toename van de werkloosheid, zeker op de korte termijn. De bestrijding van de corona-pandemie zelf weerspiegelt zich in de maatregelen gericht op economie en arbeidsmarkt: spreiden en de piek relatief laag houden.

Maar daar zit een aantal 'mitsen en maren' aan:

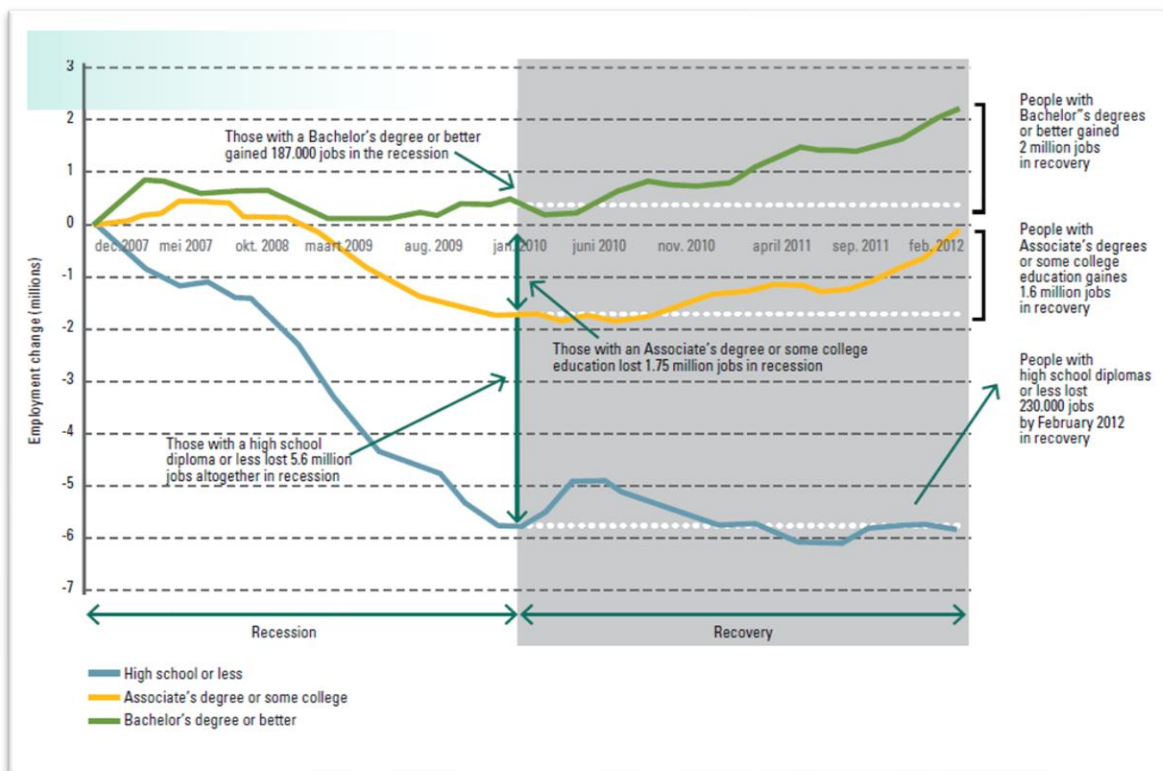
- als bedrijven failliet gaan, biedt de NOW uiteraard geen soelaas
- het is de vraag of er in het economisch herstel sprake zal zijn van de gehoopte V-vorm (snelle daling, snel herstel) of dat het herstel langzamer gaat en er ook in de herstelfase nog banen verloren gaan

- als de crisis lang duurt, zal de regeling niet toereikend of op enig moment uitgeput zijn
- het is afwachten of schoolverlaters na deze zomer een plek op de arbeidsmarkt zullen vinden (oftewel: hoe snel gaan werkgevers weer mensen aannemen?)
- het is ook afwachten hoe snel zzp-ers weer nieuwe opdrachten gaan krijgen
- de arbeidsmarkt ijlt altijd een tijdje na - als de vraag, export en productie inzakken, proberen veel werkgevers daadwerkelijk ontslag van vaste werknemers zolang mogelijk uit te stellen; wanneer de economie dan weer aantrekt, zijn werkgevers ook weer voorzichtig om al te snel weer personeel aan te nemen, maar wordt uiteraard eerst de eigen 'overcapaciteit' weer aangesproken.

Wat betreft de arbeidsmarkt zal de korte termijn vooral veel dynamiek op de NOW en Tozo te zien geven. Op de middellange termijn worden de effecten pas echt duidelijk. Eén ding lijkt wel zeker: de oplopende werkloosheid zal in eerste instantie de (vaak laaggeschoolde) flexwerkers en tijdelijke contracten gaan raken. En het lijkt niet aannemelijk dat die na de crisis ineens vast werk gaan vinden. Hun positie op de arbeidsmarkt blijft daarmee voorlopig zwak. Het Amerikaanse Brookings Institution verwacht op voor de VS bijvoorbeeld dat onderliggende tendensen van automatisering en robotisering van laaggeschoolde arbeid nu versneld zullen doorzetten. Niet alleen in de industrie en logistiek, maar ook in sectoren die nu nog voornamelijk draaien op menselijke arbeid, zoals de hospitality en de detailhandel.

Ter illustratie van de mate waarin een plotselinge recessie geen eenduidige impact heeft op de arbeidsmarkt, nemen we onderstaande figuur over het verloop van werkgelegenheidsdynamiek (groei dan wel afname in het aantal banen) voor hooggeschoolde, middelbaar- en laaggeschoolde banen (de groene, gele en blauwe lijn) in de VS in de periode 2007-2012, de tijd van de kredietcrisis.

Banengroei en verlies in de VS 2007-2012



Dit patroon in de periode 2007-2012 blijkt structureel, ook in eerdere economische crisis zoals die aan het begin van de jaren 80. Het routinematige, laaggekwalificeerde werk kreeg niet alleen een flinke klap in de

recessie van 2008 en 2009, maar in dat segment gingen ook tijdens het economisch herstel van 2010 en 2011 in de VS nog banen verloren.

3.2 Sectorale kwetsbaarheid in de regio

Wat betekent de fasering van effecten in de tijd voor de sectoren op de Nederlandse arbeidsmarkt? De Nederlandse arbeidsmarkt heeft na het herstel van de kredietcrisis (sinds 2015) een groei van de werkgelegenheid in het laaggeschoolde segment laten zien (persoonlijke dienstverlening, schoonmaak, logistiek, et cetera). Anders dus dan de figuur over de ontwikkelingen in de VS in de periode 2007-2012 suggereert. Maar na 2015 was het echt hoogconjunctuur, met een eigenlijk nooit geziene lage werkloosheid. En dan nog ging het bij laaggeschoold werk vaak om kwetsbaar flexwerk, met relatief slechte arbeidsvoorwaarden.

In de kredietcrisis werd ook in Nederland de economie over de hele linie geraakt: ook de hooggekwalificeerde zakelijke dienstverlening had het zwaar. Opdrachten werden uitgesteld, afgesteld of uitgekleed. Dat gold toen architecten, adviesbureaus en andere zakelijke dienstverleners. Dat zal nu ook zo zijn, al is er nog volstrekt geen beeld van de mate waarin. Het raakt nu bijvoorbeeld ook luchtvaartpersoneel (waarvan nogal wat in de Regio 071 woont overigens). Het bleek de vorige crisis echter een conjunctuureffect en niet structureel. Er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat het nu anders zal gaan. Maar hoe dieper de conjunctuurdip, hoe langer het zal duren voor die zich weer herstelt.

We verkennen de vraag in welke sectoren in de Regio 071 de grootste kwetsbaarheid is te verwachten daarom aan de hand van de mate waarin sectoren gebruik maken van flexwerk. De meest actuele cijfers die we daarover hebben zijn op het niveau van Holland Rijnland (met dank aan de afdeling arbeidsmarktinformatie van het UWV). Dat geeft al een duidelijke indicatie voor de situatie in Regio 071.

Structuur van de werkgelegenheid in Holland Rijnland (2018)

	Flexibele schil: aandeel in werknemers	Zzp-ers: aandeel in werknemers	Aandeel in regionale werkgelegenheid
Uitzendbureaus			5,3 %
Horeca	62 %	6 %	5,8 %
Landbouw	38 %	39 %	2,7 %
Overige zakelijke diensten	36 %	12 %	3,3 %
Detailhandel	35 %	8 %	12,5 %
Groothandel	35 %	8 %	8,0 %
Overige diensten	32 %	36 %	3,6 %
Vervoer en opslag	29 %	7 %	2,8 %
Specialistische zakelijke diensten	20 %	30 %	7,0 %
Informatie en communicatie	20 %	18 %	2,0 %
Onderwijs	20 %	10 %	7,9 %
Bouw	19 %	25 %	3,6 %
Zorg en welzijn	19 %	8 %	20,1 %
Industrie	19 %	5 %	8,9 %
Financiële dienstverlening	15 %	7 %	2,1 %
Openbaar bestuur	11 %	1 %	4,1 %

PS Detailhandel en Groothandel hebben dezelfde flexibele schil en zzp-ers, omdat dit in de CBS-statistiek één rubriek betreft
Bron: UWV

Er zitten eigenlijk geen verrassingen in: horeca, landbouw (voor de Regio 071 minder relevant), overige zakelijke diensten (onder andere de schoonmaak), (detail)handel en transport kennen het meeste flexwerk. En ook veel laaggeschoold werk. Dus daar zullen de klappen in eerste instantie gaan vallen. Maar het zijn geen grote sectoren in de regio, met uitzondering van de detailhandel (12,5%). Maar daar zien we dat het niet over de hele linie slecht gaat (de supermarkten).

Voor de macro-economie van de Regio 071 is dat - als hoogopgeleide regio met een verhoudingsgewijs hooggekwalificeerde arbeidsmarkt - relatief goed nieuws. Het zal veel werk zijn de klappen aan de onderkant van de arbeidsmarkt op te vangen, maar de arbeidsmarkt als geheel kan redelijk weerbaar blijken te zijn.

3.3 Structuurverandering

De kans is echter groot dat de verschillen op de arbeidsmarkt als gevolg van de corona-crisis verder groter zullen worden. De flexwerkers die nu hun baan verliezen, zullen straks weer aangewezen zijn op tijdelijke en flex-contracten. Alleen hadden ze bij blijvende goede economische omstandigheden wellicht kans gemaakt om door te stromen en die kans lijkt nu - in elk geval weer voor een langere tijd - uit beeld.

Kim Putters (SCP) verwacht - aan de andere kant - als gevolg van de crisis een maatschappelijke herwaardering voor zorg- en serviceberoepen (zoals in de logistiek). Daar zal maatschappelijke druk komen om arbeidsvoorwaarden en baanzekerheid te versterken, verwacht hij. De vraag is of dat ook echt meer waardering en zekerheid gaat betekenen voor laag- en ongeschoolde werknemers (zoals in de distributiecentra en de thuiszorg). Dan moet er in de keten namelijk nogal wat gaan schuiven bij onder meer zorgverzekeraars (tarieven thuiszorg), overheid (zorgbudgetten), grote zorginstellingen (geld naar salarissen in plaats van naar kapitaalpositie om onzekerheid op te kunnen vangen), supermarkten (productprijzen), webwinkels (gratis bezorgen). Terwijl de kredietcrisis ook heeft geleerd dat aandeelhouders en andere 'vreemd kapitaal gefinancierde' eigenaars eerder geneigd zijn in onzekere tijden nog meer te zoeken naar kostenreductie en risicomijding. En dat betekent op de arbeidsmarkt flexwerk en tijdelijke contracten.

Het is nog koffiedik kijken, maar we komen tot een paar voorzichtige conclusies:

- voor hooggeschoolde beroepen in de specialistische zakelijke diensten en andere door hooggeschoolde werk gedomineerde sectoren zal er sprake zijn van een fors conjunctuureffect (net als bij de kredietcrisis), maar er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat de corona-crisis zal leiden tot negatieve effecten op langere termijn
- hetzelfde geldt voor middelbaar geschoolden in bijvoorbeeld de techniek; ook hier zal sprake zijn van een stevig conjunctuureffect, maar gegeven het huidige tekort aan technici en de relatief lage mate van flexcontracten zal bij een aantrekkende economie de situatie in dit deel van de arbeidsmarkt naar verwachting ook weer snel verbeteren (al kan het natuurlijk wel een tijd duren voordat de economie weer aantrekt)
- voor de arbeidsmarkt in zorg, overheid en onderwijs zijn weinig effecten te verwachten; de vervangingsvraag is vanwege de vergrijzing hier relatief hoog, er zal bij laagconjunctuur wel meer concurrentie om baanopeningen komen
- dat is voor 071 als hoogopgeleide regio (relatief) goed nieuws
- het probleem zit meer bij sectoren waar veel sprake is van (laaggeschoold) flexwerk; de geschiedenis leert dat daar de meeste klappen zullen vallen: flexwerk dat wordt afgestoten, automatisering en robotisering die wellicht versneld doorgevoerd worden en bij economische opgang blijvende druk op kostenefficiëntie en flexibiliteit in dat deel van de arbeidsmarkt
- tegenover die pessimistische verwachting - dat zij die nu aangewezen zijn op flexwerk en laaggeschoolde arbeid na de corona-crisis dat nog steeds zijn en hun achterstand wellicht nog groter wordt - staat ook een optimistische verwachting: dat op basis van maatschappelijke waardering en

solidariteit de situatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt zal verbeteren na de corona-crisis; behalve optimisme zijn er echter nog geen aanwijzingen die die analytische staven.